

Наталія Акімова

Кропивницький інститут державного та муніципального управління
natasha-shadow@rambler.ru

СВІДОМІСТЬ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА СТРУКТУРА

Метою статті є розробка критеріїв для визначення свідомості та її структурування. Для цього використано групу теоретичних методів, зокрема узагальнення, аналіз та синтез, описовий (прийоми логіко-психологічних й опозиційних інтерпретацій, словникової дефініції, компонентного аналізу та ін.), корелятивний та концептуальний аналіз, класифікацію. У результаті проаналізовано та систематизовано доробок відомих радянських вчених з питання визначення та структури свідомості. Зокрема, окреслені концепції свідомості С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, О. М. Леонтьєва, А. В. Петровського, О. Р. Лурії, Л. С. Виготського. Також представлено популярні структури свідомості, репрезентовані у сучасних підручниках та в Інтернеті, висвітлено їх переваги та недоліки. У висновках представлена позиція автора щодо сучасного визначення свідомості та її структурування. Визначено, що у дефініції свідомості мають бути зазначені родо-видова віднесеність, зміст і структура та, можливо, функції. Пропонується розглядати свідомість як рівень психіки, що містить оцінки, ставлення та ідеали щодо навколишнього світу та самого себе. Відповідно структурно свідомість представлена двома аспектами: свідомістю щодо інших та самосвідомістю, кожен з цих аспектів містить оцінки, ставлення та ідеали.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, визначення, структура, психіка, особистість.

Вступ. Дослідження психологічних явищ обов'язково торкаються проблеми свідомості. Термін «свідомість» вперше використав французький вчений Р. Декарт (1596 – 1650), який вкладав у це поняття особливу здатність душі, інтелектуальну діяльність суб'єкта, що проектує світ, ототожнював її з мисленням [4, с. 212]. Всесвітньо відомий психолог Л. С. Виготський у своїй класичній доповіді «Проблема свідомості» зазначав на початку минулого століття «Психологія визначала себе як наука про свідомість; але про свідомість психологія майже нічого не знала» [2]. Пройшло майже століття. До вирішення цієї проблеми долучилися такі видатні вчені, як З. Фрейд, В. Джеймс, Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтьєв, А. В. Петровський, О. Р. Лурія та ін. Проте досі не існує ані єдиної загально визнаної дефініції «свідомості», ані чітких уявлень щодо її структури. Загалом, можна констатувати, що проблема свідомості у сучасній психології розроблена недостатньо.

Мета статті та методи. Метою цієї статті є акцентування проблеми свідомості, з'ясування критеріїв для визначення свідомості та її структурування. Для цього використовується низка теоретичних методів, зокрема узагальнення, аналіз та синтез, описовий (прийоми логіко-психологічних й опозиційних інтерпретацій, словникової дефініції, компонентного аналізу та ін.), корелятивний та концептуальний аналіз, класифікацію.

Аналіз досліджень та виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Майже у кожного знаного психолога є власна концепція свідомості, усі вони заслуговують на увагу та потребують структурування і систематизації. На сучасному активному рівні розвитку психологічної науки не було здійснено серйозних консолідуючих досліджень з цього приводу. Формат статті не дозволяє висвітлити усі цікаві розробки, тому почнемо з систематизації найбільш відомих та ґрунтовних вітчизняних праць.

Згідно з поглядами Л. С. Виготського «свідомість є «багаторазове заломлення» рефлексів» [2, с. 17]. У статті «Свідомість як проблема психології поведінки» він доводить існування свідомості, аргументуючи її своєрідністю поведінкових реакцій на один і той самий подразник. Зазначена робота ґрунтується на психофізіологічних розробках І. П. Павлова та інших тогочасних фізіологів і критикує загальну концепцію біхевіористів. Проте в описі свідомості Л. С. Виготський дуже обережний, зазначаючи, що «усвідомлення своїх переживань і означає не що інше, як наявність їх в якості об'єкта

(подразника) для інших переживань» [2, с. 17]. Нагадаємо, що роботи вченого публікувалися у часи зміцнення радянської влади на фоні марксистської боротьби з ідеалізмом. У пізніх працях він ще кілька разів згадує це поняття: «свідомість – це рефлексія суб'єктом дійсності своєї діяльності, самої себе... Свідомо те, що передається як подразник на інші системи рефлексів і викликає в них відгук... Свідомість є ніби контакт з самим собою...» [3]. Проте операціоналізації поняття «свідомість» у працях Л. С. Виготського ми не знаходимо.

Більш детально поняття свідомості представлено у працях С. Л. Рубінштейна, який співвідносить його з категорією психіки як «форму психіки» [9, с. 134], визначає основними проявами «цілеспрямованість дій, що будується на передбаченні і відповідно до мети» [9, с. 134], зазначає двосторонній зв'язок з мовленням: «усвідомлювати означає відображати об'єктивну реальність за допомогою об'єктивованих у слові суспільно напрацьованих узагальнених значень» [9, с. 149], мовлення – «форма свідомості» [9, с. 149]. Вчений формулює непряме визначення: «Наявність у людини свідомості позначає, власне, що у неї в процесі життя, спілкування, навчання склалася чи складається така сукупність об'єктивованих у слові, більш чи менш узагальнених знань, за допомогою яких вона може усвідомлювати навколишнє і саму себе, впізнавати явища дійсності через їх співвідношення з цими знаннями» [9, с. 150]. Відповідно для С. Л. Рубінштейна свідомість – це форма психіки, що існує у формі знань, які акумулюються у значеннях слів, виражається у мовленні, вона виконує функції усвідомлення (на жаль, вчений не пояснює, що вкладено в це поняття) та упізнання. Значну увагу дослідник приділяє розвитку свідомості у філогенезі, але не систематизує компоненти та не уточнює структуру свідомості.

У концепції О. М. Леонтьєва свідомість постає «лише в формі психічного образу, що відкриває суб'єкту навколишній світ; на більш пізньому етапі предметом свідомості стає також і діяльність, усвідомлюються дії інших людей, а через них і власні дії суб'єкта. породжуються внутрішні дії та операції, які відбуваються в розумі» [7]. У зазначеному розумінні у складі свідомості виокремлюється образ світу та діяльності, також диференціюється зовнішня та внутрішня діяльність свідомості (хоча ці компоненти не достатньо конкретизовані). Вчений структурує свідомість, виокремлюючи 3 складові: чуттєву тканину свідомості, значення і особистісні смисли [7], проте не зазначає їх зв'язок з діяльністю, про яку він писав раніше. У підручниках з психології трапляється визначення, яке пов'язує з авторством О. М. Леонтьєва: «Свідомість – вища, властива тільки людині і зв'язана з мовою функція мозку, що полягає в узагальненому оцінному і цілеспрямованому відображенні і конструктивно-творчому перетворенні дійсності, в попередній розумовій побудові дій і передбаченні їх результатів, в розумному регулюванні і самоконтролі поведінки людини» [7]. У такому розумінні свідомість – це вже не психічний образ, а функція мозку. Істотним для досліджень свідомості є функції, виділені О. М. Леонтьєвим, до яких належать відображення, регулювання, рефлексія, креативна та духовна.

У розробках Б. Г. Ананьєва свідомість – це знання (що зближує його розуміння з поглядами С. Л. Рубінштейна), зокрема «динамічне співвідношення чуттєвих і логічних знань, їх система, що працює як єдине ціле та визначає кожне окреме знання. Свідомість як активне відображення об'єктивної дійсності є регулювання практичної діяльності людини в навколишньому світі» [1]. Отже, можна виокремити пасивний (знання) і активний (регулювання поведінки) компоненти свідомості.

У своїй основній праці «Мова і свідомість» О. Р. Лурія майже не розкриває поняття «свідомість», лише зазначаючи, що свідомість – «відображення у внутрішньому світі зовнішнього» [8, с. 24]. Свідомість, як і в працях С. Л. Рубінштейна, виявляється через мову, зокрема через значення слів та смисли, що виникають у контексті комунікації [8, с. 54].

Узагальнюючи зазначені концепції, спробуємо встановити, які компоненти мінімально необхідні та мають бути обов'язково висвітлені у будь-якому визначенні, зокрема і свідомості. Певно, родо-видова віднесеність, суть і структура та, можливо, функції.

Щодо першого компоненту визначення, то Л. С. Виготський описує свідомість як внутрішній подразник (таке розуміння видається нам дещо спрощеним), О. М. Леонт'єв відносить її до функцій мозку (непослідовно переходячи від мозку одразу до свідомості, ігноруючи або змішуючи з поняттям психіки), у дефініціях О. Р. Лурії та Б. Г. Анан'єва цей компонент відсутній. Тому вважаємо за доцільне звернутися до визначення С. Л. Рубінштейна, де свідомість розглядається як форма психіки.

Щодо другого компоненту визначення, то питання структури заслуговує на окрему увагу. Класики психології не зосереджувалися на цьому (окрім О. М. Леонт'єва), але їхні праці стали підставою для розробки багатьох варіантів структурування свідомості.

Ідеї щодо структури свідомості, запропоновані О. М. Леонт'євим, набули подальшого розвитку у працях В. П. Зінченка [6], де запропоновано поділ на чуттєву та біодинамічну тканину на буттєвому та рефлексивному рівнях, до складу свідомості належать реактивність, керованість, чуттєвість, пластичність, а також значення та смисли. На нашу думку, така структура є досить складною і заплутаною. Критерії, що покладені в основу цієї систематизації, викликають сумніви, зокрема поділ на чуттєву і біодинамічну тканину (скоріше така класифікація доречна щодо мозку, ніж до свідомості), слабкий зв'язок значення з іншими компонентами, неоднорідність схеми тощо.

Не менш поширеною є структура А. В. Петровського [6], яка відображає дихотомічний поділ свідомості на рівень знань та дій, вона є досить прозорою та зрозумілою. Структура свідомості поділяється на психологічну (сукупність знань про навколишній світ, розрізнення суб'єкта і об'єкта психічного відображення, забезпечення цілепокладальної діяльності, ставлення) та функціонально-психологічну (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява), що об'єднані мовленням. Але компоненти психологічної структури, на жаль, є різнорідними (сукупність знань і ставлення), компонент «забезпечення цілеспрямованої діяльності» скоріше функціональний, ніж психологічний, іноді непослідовними (на схемі зазначені усі психічні процеси, крім уваги) тощо.

Також у сучасних підручниках та в Інтернеті представлені й інші варіанти структури свідомості. Зокрема, досить популярною є схема, представлена у посібнику з філософії В. Ільїна та О. Машенцева [5], де до структури свідомості віднесено інтелект, волю, емоції, мотивацію, а у середині зазначено – самосвідомість. Перевагою такої структури, на нашу думку, є розміщення у центрі самосвідомості, недоліком є відсутність очевидного зв'язку між інтелектом та мотивацією, не зовсім обґрунтованим виглядає диференціація волі та мотивації.

Втім у літературі часто можна зустріти структури свідомості, що зовсім позбавлені логіки, наприклад, інша схема з того ж підручника В. Ільїна та О. Машенцева [5], де до структури свідомості чомусь віднесено несвідомий компонент – підсвідомість, розрізняються емоції та переживання, мотиви та спонукання тощо. Свідомість поділяється на самосвідомість (пам'ять, інформація, пізнання) та підсвідомість (інстинкти, потяги), що перетинаються на рефлексії, яка призводить до осмисленості, емоцій, переживань, мотивів, спонукань, постановки цілей, волі, реалізації цілей тощо.

Логічно необґрунтованою є також наступна структура з іншого підручника філософії [11], де до свідомості віднесена пізнавальна сфера, вольова сфера, поєднана з цінностями тощо. Структура свідомості включає три компоненти: пізнавальну сферу (чуттєві процеси, раціональне мислення), емоційну сферу (емоції, внутрішні почуття?) та ціннісно-вольову сферу (внутрішні цілі та духовні зусилля для їх досягнення).

Логічна неузгодженість помітна у наступній чотирьохкомпонентній структурі [10], де виокремлено знання, ставлення, цілеспрямованість діяльності та самосвідомість, ці

елементи співвідносні з класифікацією А. В. Петровського. Недоліком цієї схеми є змішування одиниць різних рівнів (знання, ставлення та цілеспрямованість діяльності), відсутність зв'язку між знаннями та самосвідомістю, чітких критеріїв побудови.

Загалом, розмаїття визначень та структур свідомості свідчить про те, що сучасна психологія ще далека від побудови цілісної концепції. На основі проаналізованих структур маємо встановити загальні компоненти свідомості, що присутні у схемах різних авторів:

- рефлексія як відображення навколишнього світу і себе (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, В. П. Зінченко (прямо не зазначає, проте вказує на наявність у структурі свідомості предметів та операцій), А. В. Петровський (картина світу, образ минулого), хоча це скоріше функція, ніж складова свідомості;
- цілеспрямованість (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв, А. В. Петровський, О. Сергієнкова та ін.) – певно, є характеристикою свідомості, а не її компонентом;
- передбачення (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв (розумова побудова дій), А. В. Петровський (образ майбутнього) теж скоріше є функцією;
- знання (С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Анан'єв, В. П. Зінченко (предмети, операції), А. В. Петровський, автори сучасних підручників з загальної психології, молоді вчені);
- діяльність у розумі (О. М. Леонт'єв), інтелектуальні продукти (А. В. Петровський) – ці положення надто абстрактні, щоб визначити, чи належать вони до структури, чи до функцій;
- значення та смисли (О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, В. П. Зінченко);
- зв'язок із мовленням (О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, А. В. Петровський) очевидно є ознакою, а не компонентом свідомості;
- оцінки, ставлення (О. М. Леонт'єв, А. В. Петровський, О. Сергієнкова та ін.);
- регулювання поведінки (О. М. Леонт'єв, Б. Г. Анан'єв, В. П. Зінченко та ін., що виокремлюють установки і наміри) теж є функцією;
- чуттєвість (О. М. Леонт'єв, В. П. Зінченко, А. В. Петровський) є досить неконкретизованою ознакою психіки, а не лише свідомості;
- самосвідомість (А. В. Петровський (розрізнення об'єкта і суб'єкта діяльності), В. Ільїн та О. Машенцев, О. Сергієнкова та ін.);
- психічні процеси та інтелект (В. Ільїн та О. Машенцев);
- мотивація та воля, почуття та емоції (В. Ільїн та О. Машенцев).

Поодинокими компонентами свідомості визначають такі її риси, як пластичність (В. П. Зінченко) та функції як реактивність (В. П. Зінченко), творче перетворення дійсності (О. М. Леонт'єв), упізнавання дійсності (С. Л. Рубінштейн), останнє ми зараз розглядаємо в контексті пам'яті.

Таким чином, щодо структури свідомості поділяємо деякі погляди О. М. Леонт'єва, А. В. Петровського та їхніх послідовників, що виокремлюють як її компоненти оцінки та ставлення. У вигляді робочої гіпотези пропонуємо визначити основні складові свідомості наступним чином. У будь-якій свідомості є місце для самосвідомості, отже, візьмемо це за аксіому. Якщо існує свідомість щодо себе (рефлексивна), то логічно виділити свідомість щодо інших (феноменологічна). І та, і інша, певно, містять однакові компоненти:

– оцінки (термін «знання», який використовували відомі вчені, видається нам занадто ґрунтовним, знання – об'єктивні, а свідомість – суб'єктивна, термін «поняття» належить до мислення, що відноситься до пізнавальної сфери, на противагу якій виокремлюють особистісну сферу, до якої належить свідомість). У свідомості містяться не знання як такі, а оцінки тих чи інших явищ, що визначають їх цінність для особистості. У певному сенсі усвідомити означає оцінити позитивно, негативно чи нейтрально;

– ставлення: оцінка зумовлює специфічне ставлення людини до тих чи інших явищ об'єктивного світу чи самої себе. Ставлення виражається у всіх видах діяльності, зокрема і в мовленнєвій;

– ідеал: оцінки і ставлення до навколишнього і себе формують ідеальні образи у свідомості особистості. Людина схильна порівнювати усе з власними ідеалами, коригуючи та змінюючи при цьому навколишніх частіше, ніж власні ідеали.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, на сучасному етапі розвитку психологічної науки, пропонуємо розглядати свідомість як рівень психіки, що містить оцінки, ставлення та ідеали щодо навколишнього світу та самого себе.

Таблиця 1.

Структура свідомості	
Свідомість	
Свідомість щодо інших (феноменологічна)	Самосвідомість (рефлексивна)
оцінки	оцінки
ставлення	Ставлення
Ідеали	Ідеали

Зазначене твердження не можна вважати визначенням, оскільки йому бракує функціонального аспекту. Проаналізувати та систематизувати функції свідомості плануємо у наступних публікаціях.

1. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания / Б. Г.Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 379 с.
2. *Выготский Л. С.* Проблема сознания. Собрание сочинений /Л. С. Выготский. – М. : Наука, 1982-1984. – 488 с.
3. *Выготский Л. С.* Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М. : Наука, 1960. – 498 с.
4. *Головатий М. Ф.* Політична психологія: підруч. / М. Ф. Головатий. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 400 с.
5. *Ильин В.* Философия в схемах и комментариях [Электронный ресурс] / В. Ильин, А. Машенцев // Евразия. – Режим доступа: <http://eurasialand.ru/txt/ilyin/28.htm> (дата звернення 14.08.2017).
6. Компоненты сознания [Электронный ресурс] // Вестишки.ру. – Режим доступа: <http://vestishki.ru/node/741> (дата звернення 14.08.2017).
7. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность [Электронный ресурс] / А. Н. Леонтьев // psy.msu.ru. – Режим доступа: <http://www.psy.msu.ru/people/leontiev/dsl/4-1.html> (дата звернення 14.08.2017).
8. *Лурия А. Р.* Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
9. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л.Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
10. *Сергієнкова О.* Загальна психологія / О. Сергієнкова, О. Столярчук, О. Коханова, О. Пасека. – К. : Центр навчальної літератури, 2012. – 296 с.
11. Учебное пособие по философии [Электронный ресурс] // i-marketinga.net. – Режим доступа: <http://i-marketinga.net/uchebnoe-posobie-po-filosofii/> (дата звернення 14.08.2017).

REFERENCES

1. Anan'yev, B. G. (1977). O problemakh sovremennogo chelovekoznanija [About the problems of modern human science]. Moscow : Nauka (rus).
2. Vygotskiy, L. S. (1982-1984). Problema soznaniya. Sobraniye sochineniy [The problem of consciousness. Collected Works]. Moscwa : Nauka (rus).
3. Vygotskiy, L. S. (1960). Razvitiye vysshikh psikhicheskikh funktsiy [Development of higher mental functions]. Moskwa: Nauka (rus).
4. Holovaty, M. F. (2009). Politychna psykholohiya: pidruch [Political psychology: textbook]. Kyiv. : Tsentr uchbovoyi literatury (ukr).
5. Il'in, V., Mashentsev, A. Filosofiya v skhemakh i kommentariyakh [Philosophy in schemes and comments] [Elektronnyj resurs]. In *Yevraziya* [Eurasia]. Rezhym dostupu: <http://eurasialand.ru/txt/ilyin/28.htm>. (data zvernennja 14.08.2017) (rus).
6. Komponenty soznaniya [Components of consciousness] [Elektronnyj resurs]. In *vestishki.ru*. Rezhym dostupu: <http://vestishki.ru/node/741>. (data zvernennja 14.08.2017) (rus).
7. Leont'yev, A. N. Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality] [Elektronnyj resurs]. In *psy.msu.ru*. Rezhym dostupu: <http://www.psy.msu.ru/people/leontiev/dsl/4-1.html> (data zvernennja 14.08.2017) (rus).
8. Luriya, A. R. (1979). Yazyk i soznaniye [Language and Consciousness]. Moskwa : Izd-vo Mosk. un-ta. (rus).

9. Rubinshteyn, S. L. (2002). *Osnovy obshchey psikhologii* [Basics of General Psychology]. SPb. : Piter. (rus).
10. Serhiyenkova, O., Stolyarchuk, O., Kokhanova, O., Pasika, O. *Zahal'na psykholohiya: pidruchnyk* [General psychology: textbook]. [Elektronnyj resurs]. In *studbooks.net*. Rezhym dostupu: <http://studbooks.net/26492/psihologiya/soznanie> (data zvernennja 14.08.2017) (ukr).
11. *Uchebnoye posobiye po filosofii* [Textbook on Philosophy] [Elektronnyj resurs]. In *i-marketinga.net*. Rezhym dostupu: <http://i-marketinga.net/uchebnoe-posobie-po-filosofii/> (data zvernennja 14.08.2017) (rus).

Nataliia Akimova

CONSCIOUSNESS: DEFINITION AND STRUCTURE

The purpose of the article is to develop criteria for determining of consciousness and its structuring. A group of theoretical methods was used for this, in particular generalization, analysis and synthesis, descriptive (techniques of logical-psychological and oppositional interpretations, vocabulary definition, component analysis, etc.), correlation and conceptual analysis, classification. As a result, the works about the question of consciousness determination and structure of famous Soviet scientists, classics of psychology is analyzed and systematized. In particular, the consciousness concepts of S.L. Rubinstein, B.G. Ananiev, OM Leont'ev, AV Petrovsky, O. R. Luria, and L. S. Vygotsky. Also some variants of the structure of consciousness are presented, that represented in modern textbooks and on the Internet. Their advantages and disadvantages are accented. The author's position on modern definition of consciousness and its structuring is presented in the conclusions. It is determined that in the generic formulation of consciousness definition should be indicated the essence and structure and, possibly, functions. The author proposes to consider consciousness as a level of psyche that contains valuation, attitudes and ideals about the world and us. Accordingly, consciousness structure is represented by two aspects: consciousness of others and self-conscience, each of these aspects contains valuation, attitudes and ideals.

Keywords: *consciousness, self-conscience, definition, structure, psyche, personality.*